

DEMNIȚATE FĂRĂ SOLIDARITATE? REZILIENȚA, DE DIGNITATE EUROPAE ȘI PROIECTUL EUROPEAN COMUN

HENRIETA ȘERBAN*

Abstract. *Europe, both as a common value and as a common good, reserves both a conceptualization and a reality, being still relevant, even more so in this European Union present furrowed by crisis and war; but animated by new “banner concepts” intended to give confidence and outline a horizon of trust in the future, such as, more recently, the term “resilience”. At the same time, such concepts (e.g. “resilience”, “convergence”, “sustainability”) are linked to concrete practical concerns for the quality of present and future European life, channelling it towards the development target as precisely as possible, although such concepts are also intended to give a soft ideological coherence, in some instances with a propagandistic emphasis, of the contemporary European civic life.*

Keywords: *European dignity; European destiny; European project; resilience; transversal social ethics.*

Europa, atât ca valoare comună, cât și ca bun comun¹, reprezintă deopotrivă o conceptualizare și o realitate, fiind în continuare în actualitate sub aceste aspecte. Valoarea comună reprezentată de Europa ar trebui să însemne mai mult în acest prezent unional european învolburat de revolte de stradă, de campaniile alegerilor politice, de dispute, de dezamăgiri și neîncredere, de crize și războaie, dar animat de noi „concepte-banner” menite să dea încredere și să contureze un orizont al încrederii în viitor, cum ar fi, mai recent, conceptul „reziliență”. Astfel de concepte, cum ar fi „reziliență”, „convergență”, „sustenabilitate”, sunt legate de preocupări practice concrete pentru calitatea vieții europene prezente și viitoare, canalizând-o spre ținte de dezvoltare cât mai precise, deși sunt menite să dea și

* Academy of Romanian Scientists, 3 Ilfov, 050044, Bucharest, Romania; Cercetător științific grd. II dr. hab. la Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale „Ion I.C. Brătianu” al Academiei Române, București; henrietaserban@gmail.com; anisoara.serban@ispri.ro.

¹ Sintagmele „valoare comună” și „bun comun”, în corelație cu Europa și cu Uniunea Europeană, fac trimitere la o tradiție de raportare românească la europenitate și la lucrarea ceva mai recentă, coordonată de Walter Baier, Cornelia Hildebrandt, Franz Kronreif, Luisa Sello, *Europe as a Common. Exploring Transversal Social Ethics*, Time Diagnoses Series (Zeitdiagnosen), Vol. I, Zürich, LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, 2020.

Rev. Șt. Pol. Rel. Int., XXI, 1, pp. 23–36, București, 2024.

o coerență ideologică *soft*, pe alocuri cu accente propagandistice, vieții civice europene contemporane.

Deconectarea temei și a realității demnității europene de tema și realitatea solidarității europene merită toată atenția. Dacă aducem în atenție *de dignitate Europae*, această sintagmă ne apare astăzi ca fiind din alte vremi, nu doar fiindcă este redată în defuncta limbă latină. Relativa deconectare dintre drepturi și demnitate semnaleză o deficiență de etică socială și de legitimitate democratică, manifestată în dificultatea de a transpune totuși drepturile ca realități și îndreptățiri pentru toți cetățenii europeni, date fiind disputele dintre Vestul și Estul european, spre exemplu, în problema Schengen, în scandalul din jurul achiziționării excesive a vaccinurilor anti-Covid-19 și nemulțumirile fermierilor europeni față de politica agricolă europeană, care nu răspunde posibilităților fermierilor de a se conforma cerințelor și a ajunge totuși la profit și la satisfacția muncii.

Rămâne o problemă cu implicații multiple faptul că identitatea cetățeanului UE nu este cultivată, fiind la nivelul de scintilație a identității naționale, în consecință lăsând astfel nevalorificat și potențialul socio-politic, etic și de solidaritate al unei identități europene reale și profund asumate ca sprijin pentru politicile UE și compensație sau soluție pentru neajunsurile politicilor naționale și ale guvernanților naționali și europeni care dezamăgesc încrederea cu care au fost investiți. Prin eșecurile (neasumate) de a livra credibilitate (încredere), prosperitate, securitate și progres european, UE are dificultăți în a-și ține statele membre suficient de cointeresate, în solidaritate, de îndeplinirea obiectivelor politicilor europene², ceea ce-i scade întrucâtva legitimitatea în fața țărilor candidate la statutul de membru al UE. Ne putem întreba, spre exemplu, cât timp va rămâne Turcia încă interesată de acederea la statutul de membru al UE în actualul context socio-economic și geopolitic?

Revenind, demnitatea europeană este din păcate un subiect livresc, pretențios, lipsit de prea mare semnificație astăzi, dar care nu ar trebui să fie tematic marginalizat și expedit astfel. Căci demnitatea europeană, măcar ca reper ideal, dacă nu ca realitate, se califică a fi primul bun comun european. Faptul că reperatele ideale nu mai au mare semnificație pentru prezentul european unional reprezintă o problemă de educație. Acumularea de cunoștințe fără o orientare axiologică sărăcește ființa umană și reprezintă o deficiență mai mare decât suntem dispuși să apreciem, cu implicații practice mai importante decât se pot întrezări imediat.

*De dignitate Europae*³, demnitatea europeană, este și titlul ultimei cărți semnate de Constantin Noica în 1988, un timp apus, sub multe aspecte, iar, sub

² Partidul german AfD anunță la începutul anului (2024) că după câștigarea alegerilor va lansa un referendum pentru Dexit (ieșirea Germaniei din UE) după precedentul marcat de Brexit. Șansele ca acest lucru să se petreacă nu sunt semnificative, din numeroase motive (spre exemplu, inclusiv protejarea investițiilor deja realizate în diverse domenii și în proiecte europene încă în desfășurare și necesitatea de a se sprijini pe avantajele contextului european unional pentru o redresare economică mai importantă, esențială pentru planurile de securitate și nu numai), dar lansarea acestei teme este semnificativă și rularea acesteia în discursul public poate eroda legitimitatea UE în Germania.

³ Constantin Noica, *Modelul cultural european (De dignitate Europae)*, în limba germană, în traducerea lui Georg Scherg, Editura Kriterion, 1988), București, Editura Humanitas, 1990, realizată după fragmentele publicate între anii 1986 și 1987, în revistele *Ramuri*, *România literară* și *Viața Românească*, scrise și revăzute pentru tipar chiar de Constantin Noica, în limba română.

altele, încă actual, al unui model european, în primul rând cultural. „Toate-s vechi și nouă toate“, spunea Mihai Eminescu. Între timp, România este parte a Uniunii Europene (lucrurile au evoluat într-un sens favorabil și preocupările pentru recunoaștere europeană „toate-s vechi“), deși această Uniune este relativ fragilă, cu o viață socio-economică diversă și uneori divergentă, tensionată de interese politice și economice nealiniate, de viteze de dezvoltare diferite, de deficit de legitimare democratică și de demnitate inegală în fața regulilor și în privința distribuirii beneficiilor unionale (vezi cazul tratamentului aplicat României și Bulgariei cu privire la intrarea în Schengen). Uniunea Europeană stă sub aceste aspecte, în continuare, sub semnul lui „Westxit“. Și, se pare, sub semnul destrămării unei uniuni a cărei forță, dar și slăbiciune, provin din diversitatea pe care o adună sub un stindard european absent. Căci UE nu are un stindard și, mai ales, nu are sentimentul de a sta sub un stindard comun, transmițând doar promisiunea unei posibile invitații la o masă îmbelșugată, la care se pare că se hrănesc mai degrabă unii decât toți.

Iată actualitatea acestei preocupări pentru demnitatea europeană. Dacă se așteaptă ca europenitatea să însemne ceva, nici atunci, în 1988 și nici acum, în 2024, europenitatea nu se poate deconecta de ideea și de realizarea demnității comune (reflectedă în prosperitate, progres și securitate pentru toți membrii UE în mod comparabil).

Modelul cultural european, care a reprezentat un apogeu cultural și nu va mai putea reprezenta ceva dacă iese din „era conjuncției“, rămâne să sprijine doar o „bye-bye society“, fiindcă este deconectat de o educație de tip umanist, fundamentată pe o axiologie, pe căutarea de semnificație și pe idealuri. Filosoful român Constantin Noica surprinde, prin sintagma „bye-bye society“⁴, o societate în care europenii mai degrabă se despart decât se întâlnesc în interesele și proiectele lor... În trecut putem aminti că această „bye-bye society“, pe care am putea-o denumi și „societatea despărțirii căilor“ sau „societatea disjuncției“, este opusul societății democratice, în care oamenii trăiesc împreună, și practic pot trece peste diferențe pentru a-și uni forțele în proiecte de succes cu rezultate relevante pentru viața bună, liberă și democratică.

Istoric, faptic, politic, lucrurile nu stăteau totuși într-un tot în tocmai ca în viziunea lui Constantin Noica atunci când elabora această modelare teoretică a

⁴ În introducerea lucrării lui Constantin Noica, sub forma unei scrisori extrem de critice către intelectualul occidental, decăzut din demnitatea rolului său de intelectual european, filosoful conchide: „De vreme ce n-o spuneți voi, s-o spunem oare noi, marginalii? Dar dacă nu vorbiți voi, trebuie să vorbească pietrele. Și ele vă spun mai mult: că și fără acest fel al vostru de a urâți veacul, l-ați și urâțit, prelungindu-i – până la absurdul, nonsensul și cinismul ce vă sunt atât de dragi – puținătatea de a întârzia în ceea ce ne îngăduim a numi «era conjuncției». Nu știți să arătați (cum a știut întotdeauna să arate inteligența lumii) că oamenii au între ei și alt liant decât cel exterior, adus astăzi de sumarele noastre «conective». Voi lăsați pe oameni să trăiască unul lângă altul ca și cum ar fi unul fără altul; și, ajutați fiind de o tehnică prin care am reușit nu atât să ajungem undeva, cât să plecăm mai repede de oriunde, o tehnică a bunelor despărțiri și decolări, voi favorizați o societate în care surâsul fad, politetea și salutul amabil prin agitația mâinii dau singura măsură a societății noastre civilizate – societatea lui bye-bye (*the Bye-bye Society*). Am scris aceste pagini cu sentimentul fratelui neluat în seamă (cum suntem toți aici), care cerșește pentru el și lume o îmbrățișare. Dacă nu credeți că e posibilă, în spirit european, o nouă îmbrățișare, atunci sau cărțile voastre sunt un simplu bye-bye spus lumii și culturii, sau lumea de mâine le va arunca în foc, așa cum cerea părintele vostru într-ale scepticismului, Hume, pentru cărțile proaste.“ Constantin Noica, *op. cit.*, pp. 9-10.

europenității: Uniunea Europeană se situa în 1988 în plin val de extindere. Încă din 1981, Grecia devenise stat membru, în 1986, Spania și Portugalia erau noile admise, în 1987, *Actul Unic European* intra în vigoare pentru a elimina noi obstacole în realizarea pieței unice europene. În același an demara proiectul educațional european *Erasmus*, care viza un alt tip esențial de integrare europeană, la nivel educațional de această dată. Dar, în 1987, anul morții sale și un an important în finalizarea gândurilor despre lucrarea citată, Constantin Noica nu avea acces la prea multe informații, iar diseminarea informațiilor despre progresele realizate de Uniunea Europeană, desigur, nu reprezenta o prioritate a regimului (dimpotrivă). Căile alternative de informare, subversive, nu erau lesne de accesat. Este foarte credibil că filosoful român, cu domiciliu forțat la Păltiniș, aflase despre integrarea celor două țări surori latine, ceea ce îi sporea un sentiment generalizat de orizont închis și dezamăgire, de părăsire a lumii românești de către lumea liberă, părăsită sub călcâiul dictaturii, resimțit de mulți cetățeni români și disidenți în această perioadă, ceea ce-l determină să-și asume rolul de european marginal critic la adresa fraților europeni occidentali, cărora trebuie să li se amintească ce înseamnă Europa și europenitatea.

Față de această viziune maximalistă despre semnificația modelului cultural european, rolul de frate est-european dezamăgit și critic era justificat și avea și avantajul de a fi mai lesne acceptat de cenzură, ceea ce s-a și verificat în practică. În 1988, lui Constantin Noica i se decernează Premiul Herder⁵, în pofida marginalizării sale de către regimul comunist din România, în pofida relativei confirmări a unei „*bye-bye society*“ europene care pare (atunci) indiferentă față de Estul său comunist, fiind și acum, cu și dincolo de motive, mai degrabă condescendentă față de Est. Dar nici a fi indiferent și nici a fi condescendent nu este tocmai în spiritul modelului european, ceea ce indică amurgul acestui model european. Contextul este (și) de această dată relevant; are rolul lui. Este adevărat că textele cu greutate, de toate tipurile, tind să fie cvasi-neafectate de context, ceea ce Noica și argumentează în articolul *Ce nu se vede*. Noica spune: „Împreună cu toată lumea de astăzi, lucrați asupra contextului, nu a textului. Nici nu ne dăm seama cât de mult întârzie lumea modernă asupra contextului, a condițiilor exterioare. Vrem să creăm pentru toți, cu ideologiile noastre, condițiile potrivite (spre a?) sau vrem să pregătim apariția a nu știm bine ce; antrenăm perfect cai pentru galopuri spre ținte nedeslușite, iar mijloacele noastre sporite și banul, mai ales banul, în atâtea inimi și într-o bună parte a lumii, reprezintă contextul prin excelență. Până și strădania aceasta, legitimă, spre pace și echilibru în lume, se înscrie grandios pe linia contextului. Dar care ne e textul? Iar contextul se vede, în timp ce textul nu se vede. Când îl ai, sau atunci când îți faci iluzia că ai un text, contextul vine de la sine, crește singur din text – sau îți este

⁵ În cultura română, între laureații Premiului Herder se numără: Tudor Arghezi, Paul Celan, Ana Blandiana, Constantin Lucaci, Constantin Noica, Zoe Dumitrescu Bușulenga, Ștefan Niculescu, Adrian Marino, Marin Sorescu, Maria Banuș, Aurel Stroe, Eugen Barbu, Mircea Dinescu, Zaharia Stancu, Anatol Vieru, Andrei, Corbea Hoișie, Ana Maria Zahariade. Cultura europeană nu se dovedește chiar străină de atracția conjuncției așa cum indică demersul critic al filosofului Constantin Noica. Acesta din urmă a primit, post-mortem, și titlul de membru al Academiei Române.

ca și indiferent. (...) dar filosofia este peste tot în rest [în altă parte decât în contexte și în numele filosofilor, *n. ns. H. Ș.*], iar o istorie a filosofiei ca istorie a spiritului european, cu înțelesuri adânci dar implicite, în opere literare, în creații de artă, în științe, în rânduielile și smintelile societății istorice, așa ceva ar putea fi grăitor, și tocmai pe linia adevărilor care nu se văd.⁶

„Bye-bye society“ se manifestă clar, spre exemplu, prin faptul că transportatorii și fermierii care protestează de-a lungul și de-a latul Uniunii Europene față de politici europene, protestează ca cetățeni ai unei națiuni și nu ai UE, mai degrabă desolidarizați.⁷

Putem citi și astăzi *De dignitate Europae* cu încântare și admirație pentru actualitatea și relevanța ideilor, deși aceste caracteristici sunt mereu într-o anumită măsură relative. Cultura europeană reprezintă un bun comun deosebit. De fapt, Uniunea Europeană are cele mai multe șanse de a dăinui și prospera în măsura în care rămâne promotoarea admirabilului model european, a fondului de principii al acestuia, prezent în fiecare dintre manifestările (culturale) europene. Când vorbește despre cultura europeană Noica nu exclude nici aspectele socio-politice, nici pe cele tehnico-științifice, în consonanță cu concepțiile contemporane ale UE. Noica arată: „Dacă ar dispărea cultura europeană, încă ar putea supraviețui ceva din ea: modelul pe care l-a dat lumii istorice. El ar reapărea drept conștiința de sine a oricărei alte culturi depline – în cazul că ar mai fi vreuna. Până la cultura europeană, toate celelalte știute nouă au fost parțiale: au cunoscut numai un colț de Terra, oricât de întins ar fi fost el, și au dat socoteală numai de versiunea lor a spiritului. Singură cultura europeană, cel puțin din perspectiva noastră, după ce a încercat felurite variante (bizantină, romano-catolică, italiană, franceză, anglo-saxonă, ultimele două pe un fond germanic), s-a deschis, *prin conștiință istorică* [*subl. ns.*] înspre toate culturile știute. Față de ea, celelalte ne par parohiale. Să fie aci o iluzie europocentrică? În fond, nici nu le mai înregistrăm drept culturi depline, ci configurații culturale: configurația egipteană, chineză, indiană, în unele privințe chiar cea greacă, admirabilă și neîncetat fecundă, cum este.“⁸

Nicolae Titulescu, încă din anii 1930, propunea „spiritualizarea frontierelor“. Concepția sa depășea ideea de intangibilitate a frontierelor. Prin această sintagmă Nicolae Titulescu dădea o profunzime accentuată, spirituală, ideii sale despre realizarea ideii de „națiune europeană“, condiționată de realizarea păcii europene, sancționarea agresiunii (idee agreată pe plan european în mod explicit încă de la 11 aprilie 1937, la întâlnirea de la Cap Martin), ca fundament pentru viabilitatea pieței libere europene, a Uniunii Europene. În 1929 în discursul său din Reichstag Titulescu spunea explicit că „omenirea formează un singur trup“⁹. În

⁶ Constantin Noica, „Ce nu se vede“, în *Viața Românească*, nr. 3, 1988, pp. 10-12.

⁷ „France Farmers Attack Foreign Trucks and Destroy Cargo“, *politico.eu*, 25 ianuarie 2024, disponibil la <https://www.politico.eu/article/france-farmers-attack-foreign-truck-destroy-cargo/>, accesat la 12 februarie 2024. Vezi și <https://www.digi24.ro/stiri/externe/ue/e-timpul-sa-plecam-acasa-liderii-fermierilor-francezi-cer-deblo-carea-drumurilor-si-incheierea-protestelor-2672005>, accesat la 12 februarie 2024.

⁸ Constantin Noica, *op. cit.*, p. 27.

⁹ *Apud* Mihai Drăgănescu, *Societatea conștiinței*, București, Editura Academiei, 2007, p. 34. În această lucrare se face trimitere la sursele: Mihai Drăgănescu, „Academicianul Nicolae Titulescu“, cuvânt, 16 martie 1991,

Discursul din 1937 Titulescu arată, în spirit kantian, un adevăr pe deplin evidențiat de absurditatea războiului de la porțile Europei și a jocului geopolitic contemporan, în general: „Am susținut întotdeauna că nu revizuirea frontierelor, nu deplasarea răului pe care-l constituie frontiera, ci spiritualizarea frontierei prin distrugerea piedicilor pe care ea le reprezintă va face fericirea națiunilor. De altfel, v-ați întrebat vreodată câți sunt cei pe care frontierele actuale îi nemulțumesc? Dacă se ia în considerare că Imperiul Britanic, care reprezintă a cincea parte a lumii, că America de Nord, America de Sud, Franța, Belgia, Olanda, Spania, Portugalia, Elveția, Țările Nordice, Polonia, Țările Baltice, țările Micii Înțelegeri, țările Înțelegerii Balcanice nu cer nimănui niciun centimetru pătrat de teritoriu, dacă se ia în considerație că Uniunea Sovietică practică în prezent o politică de nerevizionism, se ajunge la concluzia că cei ce vor să schimbe frontierele reprezintă o infimă minoritate față de cei ce vor să le păstreze. Totuși este de neconceput să vrei să provoci o tulburare planetară pentru a da satisfacție unora în detrimentul altora. De altfel, pe ce se bazează aceste pretenții la teritoriul altora? Pe așa-zisul drept istoric. O națiune a fost aservită și a trăit timp de secole sub jugul străin, o alta a fost împărțită fără jenă în profitul terților. Tratatetele de pace dau libertate primei și asigură renașterea celei de-a doua. Cei ce s-au văzut privați de teritoriu în aceste condiții se văicăresc în mod zgomotos. Întreb: cum de factorul timp, în măsura în care a jucat un rol în domeniul nedreptății, poate să creeze dreptul istoric, iar în măsura în care a jucat un rol în domeniul dreptății, nu poate el să creeze niciun drept de niciun fel?”¹⁰

Spiritualizarea frontierelor, așa cum era înțeleasă de Titulescu și cum reiese din citatul de mai sus are în prim plan solidarizarea, renunțarea la frontiere ca piedică între națiunile europene. Modelul european descrie Europa care își regăsește și revalorifică mereu resursele, uneori chiar în modalități surprinzătoare, continuând să teoretizeze și să concretizeze modalități de aducere împreună a resurselor ideatice și concrete europene cele mai diverse, pentru valorificarea aspirațiilor comune, precum solidarizarea europeană, modernizarea, dezvoltarea și progresul. Într-un interesant arc peste timp, în culegerea tematică de studii editată de Walter Baier, Cornelia Hildebrandt, Franz Kronreif și Luisa Sello, intitulată *Europe as a Common. Exploring Transversal Social Ethics*¹¹, avem un demers continuator al celui noician. Lucrarea explorează beneficiile depășirii

Academica, 1991 și Mihai Drăgănescu, *Eseuri*, București, Editura Academiei, 1993. Nu este întâmplătoare această includere a „spiritualizării granițelor” în lucrarea *Societatea conștiinței*, schițând un model teoretic cvasi-hegelian în care spiritul joacă un rol central sub forma informației (sau sub această manifestare), care ar trebui să joace rolul unui pas important către *a theory of everything*. Acest accent pus pe spiritualitate reprezintă și o marcă a culturii europene. Ar putea fi UE o societate a conștiinței? Potențial, modelul cultural european așa cum este interpretat de Constantin Noica și, după cum vom vedea în paginile următoare, de Franz Kronreif, Piero Coda și Bernhard Callebaut, include această promisiune.

¹⁰ Discurs ținut de Nicolae Titulescu la Societatea Medicală a Litoralului Mediteranean, Cap Martin, 11 aprilie 1937, „Intangibilitatea frontierelor este condiția primă a înțelegerii internaționale”, disponibil la <https://www.titulescu.eu/wp-content/uploads/2013/08/CONF-RO-Intangibilitatea-Frontierelor-11-04-1937.pdf>, accesat la 12 februarie 2024.

¹¹ Walter Baier, Cornelia Hildebrandt, Franz Kronreif, Luisa Sello (eds.), *Europe as a Common. Exploring Transversal Social Ethics*, Time Diagnoses Series, Vol. I, Zürich, LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, 2020.

diferențelor, dialogul surprinzător, insolit, încă în desfășurare, dintre creștinism și marxism, care este încă prezent și explorat în această culegere de studii tocmai prin semnificația reală în fața noilor probleme ale lumii noastre în schimbare, asaltată de valuri de refugiați, problemele climatice și criza virusului Corona, dar mai nou, și de alte provocări.

Vecinătatea războiului ruso-ucrainean, declanșat de Rusia, amenință acum chiar mai mult decât securitatea Ucrainei, într-un context la fel de bine descris de „globalizarea profitului și indiferență” declanșată de o ecuație multifactorială a evoluțiilor și provocărilor legate de proteste și alegeri, în desfășurare, în mai multe state membre UE. Acesta este și un test al modelului european, de data aceasta sub raportul reacțiilor la costurile economice ale solidarizării cu Ucraina atrasă într-un război neprovocat.

Faptul că familii ideologice și ideatice atât de diferite precum cele ale creștinismului și marxismului pot dialoga și conlucra, identificând, în pofida diferențelor, valorile împărtășite și direcțiile comune de acțiune, deschide un orizont plin de speranță. Două viziuni etice și semnificative foarte diferite despre lume și despre valoarea oamenilor se întâlnesc într-o preocupare imperativă descrisă de consecințele negative ale globalizării și ale crizei de mediu. Marxismul este adesea evocat în ateismul său, dar se omite faptul că pentru Marx reprezenta un imperativ categoric să se acționeze pentru „răsturnarea tuturor relațiilor în cadrul cărora omul este deklasat, subjugat, uitat sau înjosit”¹². Aici regăsim nucleul valoric comun al eforturilor conjugate creștine și marxiste de reformare a ordinii lumii (europene) precum și nucleul valoric al unei etici „transversale”.

Parte a vieții cultural-politice europene, în tot ceea ce are aceasta mai îndrăzneț și mai surprinzător, colaborările și simpozioanele creștin-marxiste europene fac apel la dialog – la dialog transversal, opus ierarhizărilor de orice fel și menit să aducă eforturi diferite împreună – care-i implică pe toți cei preocupați de viitorul mai bun al planetei, pe toți bărbații și femeile de bună-credință și, mai ales, pe toți cei care iau în serios actuala criză de mediu, în cazul lucrării citate. Transversalitatea se remarcă drept concept central în aceste eforturi caracterizate prin evitarea ierarhiilor actorilor și temelor antrenate în acțiunile angajate de acest dialog pentru redresare și dezvoltare. Cuvintele-cheie ale preocupărilor UE sunt și astăzi „reziliență” și „redresare”, așa cum erau și în 2020, la lansarea acestor studii. Pare că nu avansăm, deși aspectul este pe deplin justificat în condiții post-pandemice și în vecinătatea unui război. Dialogul este un vector principal al proceselor de reziliență, redresare și progres. Dialogul din lucrarea menționată propune diagnoze și bune practici întemeiate pe o etică „transversală” (care refuză ierarhizările) evidențiind că, în zilele noastre, mișcarea muncitorească caută mai degrabă îndeplinirea scopurilor în cadrul societății capitaliste, decât împotriva acesteia. Preluarea puterii prin mijloace revoluționare nu este o cale acceptabilă sau fructuoasă de urmat. Creștinismul și marxismul mențin un

¹² Karl Marx, *Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law. Introduction* (pp. 175-187), K. Marx and Fr. Engels, *Collected Works*, vol. 3, Londra, Laurence & Wishart, 1975, p. 182.

antagonism reformator și transformator, revizuit, dar își abordează obiectivele specifice prin cooperare mutual respectuoasă și devotament comun în eforturile asumate pentru respingerea opresiunii și exploatării.

Valorificând contribuțiile tinerilor din Austria, Belgia, Franța Vatican, Ungaria, Italia, Portugalia, Tunisia și Grecia, la simpoziunile creștin-marxiste recente se introduc în curriculumul universitar din Portugalia (Coimbra), Spania (UNED), Austria (Innsbruck) și Italia (Sophia/Florence) preocupări de studiere și realizare a ceea ce presupune etica transversală, după cum reiese din dialoguri și colaborări (de acest tip, improbabile, între creștini și marxști): „consensul diferențiat“ este propus ca rezultat al eticii sociale transversale și al unei viziuni despre ceea ce avem în comun ca fiind mai important decât ceea ce ne desparte, care postulează o complementaritate a adevărului și realității.¹³ Această complementaritate nu se dorește o slăbire a adevărului, ci o reflecție lucidă asupra complexității realității, abordată ceva mai lucid.

Umanitatea, societatea și lumea sunt interlocutori echivalenți ca importanță în tentativa dialogală de a descrie ce este omul și care sunt țintele considerate comune și valoroase care pot genera consens și speranță, ca fundament pentru acțiunile comune europene și, eventual, într-o fericită continuitate pentru transformarea și dezvoltarea lumii dincolo de granițele UE. „Această abordare transversală a eticii sociale este menită să producă o transformare radicală care merge la rădăcina problemelor“¹⁴ pentru a găsi soluții, nu țapi ispășitori, „vizând economia, politica, creșterea și progresul“¹⁵. Walter Baier a interpretat legătura reînnoită dintre socialism și comunitate prin intermediul legăturii reînnoite dintre bunăstare și democrație, din perspectiva sa, în ciuda atacurilor neoliberalismului. Atât socialismul, cât și marxismul împărtășesc preocuparea pentru societate, pentru emanciparea celor marginalizați și lipsiți de putere din societățile europene contemporane, pentru relații personale profund semnificative, pentru puncte de vedere și interese empaticе împotriva egoismului colectiv și individual.¹⁶ Acest filon al iluminărilor reformatoare care se petrec în marxismul contemporan pune accentul pe importanța dimensiunii sociale și etice a comunității umane și nu doar pe îndeplinirea condițiilor materiale necesare revoluției marxiste. Asumarea datoriei și a responsabilității este crucială pentru interpretările marxismului de către Antonio Gramsci, Theodor W. Adorno, Max Horkheimer și Erich Fromm, precum și pentru interpretarea libertății socialiste ca un salt dificil, dar necesar, de la tărâmul necesității la tărâmul libertății în cazul lui Karl Polanyi, arată W. Baier. În *Manuscrisele economice și filosofice* ale lui Karl Polanyi, continuă Baier, comunismul a ignorat imperfecțiunea umană și a întemeiat teoretizările pe „transcendența pozitivă a proprietății private și a înstrăi-

¹³ Franz Konreif, „Towards a ‘Differentiated Consensus‘“, în Walter Baier *et al.* (eds.), *Europe as a Common, op. cit.*, pp. 23-32. Dialogul are capacitatea de a evidenția transformativ modalitățile de a gândi și stilurile de viață, în acest sens putând conduce la un „consens diferențiat“, altfel spus, valorificând zonele de consens posibil, recuperate și privilegiate, față de zonele marcate de diferențe de opinii.

¹⁴ *Ibidem*, p. 30. Vezi și Walter Baier, „Socialism and Community“, în Walter Baier *et al.* (eds.), *Europe as a Common, op. cit.*, pp. 33-42.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 36.

nării de sine“, considerate caracteristice pentru manifestarea esenței umane, punând astfel capăt conflictului „dintre om și natură și dintre om și om“, o viziune destul de apropiată de cea creștină, dar care, nici până astăzi, nu a fost verificată de istorie, practică sau socialism.

Există un destin european comun. În aceeași cheie a valorilor europene comune, modelatoare, Angelo Vincenzo Zani¹⁷ subliniază perspectiva Vaticanului conform căreia Europa valorilor și aspirațiilor comune nu reprezintă doar un scop sau o metaforă, ci chiar cadrul pentru a face față neajunsurilor globalizării, privind degradarea biosferei, dezastrele climatice, valurile în creștere ale migrației sau amenințările legate de dezvoltarea (și mai recent, din nou, folosirea) armelor nucleare, chimice sau cibernetice.¹⁸ Doar dialogul menține omenirea pe drumul corect, caracterizat de cooperare, conlucrare și dezvoltare: „Dialogul este un element indispensabil pentru construirea binelui comun într-o societate multiculturală, multireligioasă și în multe privințe confuză și dezorientată. Dialogul facilitează orientarea umanității către destinul său comun.“¹⁹ Globalizarea indiferenței aduce însingurare și egoism, o formă pervertită de libertate individuală. Metoda europeană se axează pe dialogul orientat spre cooperare și responsabilitate, „nelimitat la un orizont temporal“, dar exprimând vocația transcendentă a realității umane.²⁰ Una peste alta, destinul Europei rămâne să „urmărească idealurile“ și „contemplând cerurile“ într-un mod care să mențină Europa ca referință pentru „binele comun și al unei lumi a fraternității și păcii“²¹.

Descriind dimensiunile duble, performative și transformative ale dialogului, Piero Coda²² propune o nouă paradigmă găsită într-o „cultură a întâlnirii“; iată opusul dezirabil al acelei „*bye-bye society*“ pe care o critica Constantin Noica. Comunitatea ideală este „comoara socială“ a comunității lui Iisus – iubirea de Dumnezeu și iubirea unul față de celălalt. O astfel de societate stabilește standardul „realizării etice maxime“. Astfel religia poate fi atât un factor de stabilitate conservator pentru *statu-quo*, totuși fiind și un potențial factor transformator, în spiritul iubirii și al emancipării de Mammon, „idolul puterii și al banilor“.²³ Există o interpretare specială a dialecticii identitate-alteritate în gândirea creștină, o interpretare puternică și subversivă pentru adversitatea și competiția alienantă la care se poate ajunge în capitalism. Aceasta este o viziune foarte diferită de cea propusă de Hegel, Marx sau Feuerbach: există întotdeauna un aspect fluid care reunește identitatea și alteritatea în moduri paradoxale, de înțeles doar în perspectiva creștină generoasă, consideră Piero Coda, unde sinele însuși se regăsește cel mai autentic în înțelegerea și comuniunea cu altul, în

¹⁷ Angelo Vincenzo Zani, „Europe’s Common Destiny”, în Walter Baier *et al.* (eds.), *Europe as a Common*, *op. cit.*, pp. 43-49.

¹⁸ *Ibidem*, p. 44.

¹⁹ *Ibidem*, p. 48.

²⁰ *Ibidem*, p. 47.

²¹ *Ibidem*, p. 49.

²² Piero Coda, „Toward a Culture of Encounter”, în Walter Baier *et al.* (eds.), *Europe as a Common*, *op. cit.*, pp. 53-62.

²³ *Ibidem*, p. 55.

această dialectică uimitoare a „per-dono“, care face din a ierta (a îngădui, în mod tolerant) și din a dăruii cel mai autentic câștig și vector de dezvoltare prin cooperare.

Un demers înscris de asemenea în Uniunea Europeană a valorilor comune care transcend diferențele și diferențele este cel al lui Bernhard Callebaut, care propune depășirea „violentei“ gândirii individualiste (în care „gândurile sunt proprietatea absolută individuală față de care celălalt nu are nimic de spus sau de adăugat“²⁴). Dar generozitatea de a refuza individualismul care deconectează ființele umane unele de altele trebuie atent nuanțată și asumată prin decizie individuală, unilaterală, ceea ce poate fi însă paradoxal. Totuși, orice tip de impoziție în direcția renunțării la propriile perspective, dorințe și interese reprezintă un act injust, de tip totalitar.

Nuanțările pe care le aduce Bernhard Callebaut evidențiază faptul că în tradiția creștină a gândirii sociale gândurile unui individ nu pot fi absolute, iar solipsismul este aberant: „Nu pot gândi dacă nu-l ascult pe celălalt, dacă nu pot fi schimbat, modificat de el sau ea. Am trăit asta de atâtea ori cu ocazia unui dialog sincer, deschis, autentic. Am expus convingeri puternice, dar străduindu-mă să le ofer ca pe o contribuție, nu ca pe o impunere, și apoi am experimentat în interior, chiar în timp ce vorbeam, înțelegând calitatea de a fi capabil să-i ascult pe partenerii mei de dialog ca deschidere a mea către noi perspective, moderându-mi convingerile, aprofundându-le, dar și corectându-le și îmbogățindu-le în același timp.“²⁵ Nu putem fi în totalitate de acord, în sensul în care este clar că putem gândi și dacă nu suntem de acord cu fiecare dintre cei care exprimă o părere. În caz contrar, nu am fi propriile persoane, nu am avea idei și proiecte, interese și dorințe personale. Nu putem interacționa și nici exista, cel puțin nu într-un sens eficient, desconsiderându-i pe ceilalți și gândurile lor, la modul absolut. Dar Bernhard Callebaut subliniază corect faptul că, dacă nu ești dispus să asculți și eventual să fii deschis la posibilitatea de a-ți amenda și îmbunătăți sau chiar schimba opiniile, nu ești un om al dialogului și nu poți avea vreun câștig real dintr-un dialog. De asemenea, B. Callebaut arată că unitatea nu ar trebui să însemne uniformitate, pentru că interacțiunea dialogică deschisă și respectuoasă întărește gândirea transversală, aceea care depășește ierarhiile și izolarea dintre oameni.

Importanța acceptării realității fundamentale a coexistenței – din perspectiva noastră, ideea că ceea ce avem în comun este mai important decât ceea ce ne desparte – întemeiază și discursul lui Thomas Stuke, preocupat de experiența alterității. Integrarea diferențelor de opinie într-o viziune comună este soluționată prin identificarea a patru tipuri de interacțiuni comunicative și considerarea rolului crucial al tăcerii pentru dialog, conducând spre co-orientarea și coordonarea celor implicați în dialog, ceea ce, consideră Stuke, are șanse să se transfere în situații de cooperare reală.²⁶ Cu o perspectivă lacaniană, Stuke identifică patru

²⁴ Bernard Callebaut, „To the Roots of Transversal Dialogue”, în Walter Baier *et al.* (eds.), *Europe as a Common*, *op. cit.*, p. 70.

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ Thomas Stuke, „Experiencing «Otherness»”, în Walter Baier *et al.*, *Europe as a Common*, *op. cit.*, p. 76.

modalități de a avea experiența alterității într-un dialog – superioritatea, inferioritatea, evaluarea alterității drept bună sau evaluarea alterității drept rea – formând o matrice interpretativă. Interacțiunea comunicațională ia formele dialogului, discuției, dezbaterii sau deciziei cu rezultatele corespunzătoare, de co-existență, co-orientare, coordonare și cooperare. Celălalt poate fi un Rival, un Venerabil sau un Rău, un Altul de temut și urât. Principalul rezultat al interacțiunii comunicative îl reprezintă totuși mai frecvent, relațiile empatice, înțelegerea și cooperarea. Aceste rezultate nu pot fi atinse atunci când cineva este tăcut sau redus într-un mod pasiv sau activ la tăcere. Dinamica interacțiunii comunicative ar trebui reconsiderată, pentru a include contemplarea și tăcerea activă autoasumată pentru ascultare calitativă, înțelegere și conștientizare.²⁷

În definitiv, lumea trebuie să fie numită pentru a putea fi schimbată. Cornelia Hilderbrandt și Pál Tóth²⁸ au pus dialogul marxist-creștin la baza unei strategii nonviolente de interacțiune, necesară într-o lume pluralistă. Acest dialog urmărește să apropie o altă lume, una mai bună, ceea ce ar trebui să fie posibil. Atât marxistii, cât și creștinii salută schimbările imaginare și susținute „dinspre straturile inferioare și marginile societății“. Cei mai slabi, „blestemații acestui pământ“, „rămășițele“, sunt primii chemați în proiectul de emancipare.²⁹ Atât marxistii, cât și creștinii resping ideea că ființele umane ar putea fi tratate ca „bunuri de consum care trebuie folosite și apoi aruncate“, după cum subliniază premisa Manifestului Comunist, „dezvoltarea liberă a fiecăruia este condiția dezvoltării libere a tuturor“ și interacțiunile dialogice sunt pentru a construi „cultura de împărtășire și economia de comuniune“ atât de necesare.³⁰

Miza viitorului Proiectului European este un proces de regândire, arată L. Bekemans, întrucât procesul de integrare europeană este atât de complex și variază în forme de cooperare interguvernamentală și supranațională. Pesimism vs. optimism, globalizare vs. europenizare, astfel de realități descriu un context european provocator, cel mai bine surprins de termenul de „criză“, într-o lume în general în schimbare rapidă.³¹ Mai mult ca oricând după cele două războaie mondiale, atât de actual pentru prezentul european, putem evidenția încă o dată: Europa navighează o mare de speranțe și temeri, acestea de pe urmă fiind mult mai accentuate. „UE are nevoie de un proiect politic reînnoit, încorporat într-o viziune pe termen lung în era actuală a globalizării. Influența crescândă a intereselor naționale în elaborarea politicilor europene poate fi doar în acest fel întoarsă în favoarea bunurilor comune europene. În caz contrar, confruntată cu frustrarea, criticile și chiar indiferența crescândă a cetățenilor, UE este în pericol să devină o simplă uniune a intereselor economice sau să se dezintegreze în entități naționale și subregionale.“³²

²⁷ *Ibidem*, p. 85.

²⁸ Cornelia Hilderbrandt, Pál Tóth, „Naming the World in Order to Change It“, în Walter Baier *et al.* (eds.), *Europe as a Common*, *op. cit.*, pp. 87-111.

²⁹ *Ibidem*, p. 105.

³⁰ *Ibidem*, p. 106.

³¹ Léonce Bekemans, „(Re)Thinking Europe“, în Walter Baier *et al.* (eds.), *Europe as a Common*, *op. cit.*, pp. 115-137, în special p. 123.

³² *Ibidem*, p. 135.

De aici se desprinde importanța deosebită a unei viziuni mobilizatoare pentru a inspira cetățenii și a reînnoi retorica narațiunii europene a idealurilor de pace, libertate și solidaritate. Originea Europei pare să funcționeze la fel de bine ca scop, iar discuția informată despre marii conducători de tipul lui Alexandru cel Mare și Filip al II-lea oferă pretextul unei discuții despre o măreție istorică și despre „viziunea unui imperiu în care cuceritorii nu s-ar simți cuceritori și cei cuceriiți nu s-ar simți cuceriiți”.³³ Este o lecție istorică suficient de convingătoare? Este realistă? Cu siguranță este o lecție istorică despre comunitatea care depășește antagonismele și diferențele. Există moștenirea unui „guvern central sigur”, a „satrapiei ca bază pentru o administrație locală eficientă”, a monedei comune și a puterii propagandistice a monedei și, în cele din urmă, a unei comunități imaginare de succes, formată și întreținută, cu mult înaintea interesului pentru cartea lui Benedict Anderson³⁴ despre națiuni drept comunități imaginate, într-un anume sens, dar nu imaginare, „«sfârșitul erei națiunilor», profetic tot anunțată, nefiind nici pe departe la orizont”, iar esența sau calitatea națională (*nation-ness*) fiind „valoarea universal-legitimă a vieții politice din timpurile noastre”.³⁵ În UE, națiunile vin să contribuie la destinul comun european. Dacă, la patru decenii după apariția lucrării, prima remarcă rămâne valabilă – „«sfârșitul erei națiunilor», profetic tot anunțată, nu este nici pe departe la orizont” – cea de-a doua, calitatea a ceva de a fi național, națională, ca valoare universal-legitimă a vieții politice contemporane, nu mai poate fi „senin” enunțată. Destinul comun european este în continuare un destin al naționalităților europene diverse. Nu putem constata o prioritizare a destinului european în fața celui național, indiferent de declarațiile făcute; ca un exemplu recent, fermierii europeni protestează împotriva politicilor UE ca cetățeni europeni, dar angajează în dialog guvernul național (nu instituțiile europene și reprezentanții europeni răspunzători de politicile agricole europene), și ca fermieri ai unei națiuni, fără preocupări de solidarizare cu ceilalți din alte naționalități europene.

Este adevărat, limbajul comun politic european creează convergențe dincolo de limbile naturale naționale, iar lecțiile politicilor culturale și istorice pot avea ca efect să creeze puncte culturale solide de referință comună, numai că acestea ar trebui revizuite, reformulate, explicitate, pentru o înțelegere mai profundă a căilor istorice deja trasate pentru unitatea europeană. Putem fi de acord mai ales cu importanța unei viziuni mobilizatoare care să inspire cetățenii și să reînnoiască eficient retorica narațiunii europene asociată idealurilor de pace, libertate și solidaritate. Pot convergențele cultural-istorice și mai ales cele realizate de ferventa viață culturală europeană contemporană să genereze viziuni mobilizatoare cu ecou mai larg dincolo de domeniul cultural și cu efect mai persistent?

Michael Löwy³⁶ abordează tema destinului democratic european conjugat cu viitorul european, ca miză a acestuia. Analiza este extrem de actuală. Observând

³³ *Ibidem*, p. 138.

³⁴ Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Londra, New York, Verso, 1983.

³⁵ *Ibidem*, p. 3 și pp. 140-143.

³⁶ Michael Löwy, “Where Should Europe Go?”, în Walter Baier *et al.* (eds.), *Europe as a Common*, *op. cit.*, pp. 149-152.

un declin curent ca stare periclitantă a democrației europene, Löwy evidențiază aspecte periculoase care tind să treacă nediscutate, cum ar fi instituțiile complicate non-majoritare, care „nu sunt responsabile în fața alegătorilor sau (măcar) a oficialilor aleși ori utilizarea crizei ca «stare de excepție, atotjustificatoare ca la Carl Schmitt», care ar trebui să justifice încălcările procedurilor democratice și un nivel foarte scăzut de democrație în Europa ca accidente excepționale datorate unor circumstanțe excepționale”.³⁷ Periculos este și faptul că guvernele din Europa tind să neglijeze protestele publice, demonstrațiile în masă și grevele, în schimb fiind foarte atente la pulsul piețelor financiare și la opiniile unor exponenți, experți și reprezentanți ai acestora. Lupta pentru democrație ar trebui luată mai în serios, deși este din ce în ce mai mult o luptă împotriva neoliberalismului, care confirmă și întărește un context favorizant pentru potența financiară, cu consecințe injuste și nedemocratice. Europa democratică, ecologică și socială este Europa care contează și aceasta este Europa pentru care merită să lupti, una care nu se supune unor imperative financiare oneroase și tentației fasciste de a blama crizele, imigranții sau politicile de austeritate pentru precaritatea crescândă a democrației europene și a semnificației sumbre a viitorului european.

O Europă diferită? Este posibil? Luciana Castellina³⁸ semnaleză, de asemenea, deficitul de democrație în Europa, analizând starea de fapt din perspectiva „organismelor intermediare” (cum ar fi sindicatele, partidele, mass-media, asociațiile civile), acestea acționând pentru a asigura mai multă democrație și conștientizarea necesității unei Europe a națiunilor, a unei cetățenii europene cu rădăcini naționale, a împuternicirii sporite a europenilor ca cetățeni îndreptățiți și activ implicați în a crea ceea ce reprezintă pentru ei „binele comun numit Europa”.³⁹

Deconectarea demnității europene de solidaritatea europeană și viitorul european comun aduce mai multe dezavantaje și pericole decât beneficii. Europa, ca destin comun și ca bun comun, nu se realizează prin privilegierea exclusivă a interesului național și cu atât mai puțin prin privilegierea interesului economic (agricol, din perspectiva tulburărilor de stradă curente în toată Europa la începutul lui 2024) al unei națiuni europene în detrimentul altelei sau al tuturor celorlalte. Narațiunea rezilienței reprezintă o tristă direcție de soluționare politică a deteriorării forței de mobilizare și coeziune a stindardului „destinului comun european”. Astăzi, conceptul de reziliență, care ține prim-planul discursului politic european, fie ca direcție politică, fie ca element propagandistic, exprimă amurgul modelului european, un anumit eșec al eticii politice europene și al educației valorilor europene comune, împărtășite, care nu au reușit să se imprime în practici, comportamente și realități. O politică de reziliență, ceea ce a rămas din optimismul lui *build back better*, nesușținut suficient nici de practici, nici de acțiuni și nici de voința politică, cultivă un orizont închis asociat mai degrabă lipsei de speranță a Uniunii Europene, indicând că se intră în modul *standby*. Totuși, avem

³⁷ *Ibidem*, p. 151.

³⁸ Luciana Castellina, “A Different Europe?”, în Walter Baier *et al.* (eds.), *Europe as a Common*, *op. cit.*, pp. 153-162.

³⁹ *Ibidem*, p. 159.

mai mult de câștigat din cooperare și susținere reciprocă decât din separare, deși, fără valori împărtășite, pe direcția exclusivă a intereselor economice naționale imediate, aflate în concurență și nu în convergență, nu ne putem recunoaște mutual drept europeni și nu se întrezărește mare lucru din ceea ce ar putea oferi un viitor comun, care poate ajunge în pericol de a-și pierde semnificația.

BIBLIOGRAFIE

- Baier, Walter, "Socialism and Community", în Walter Baier, Cornelia Hildebrandt, Franz Kronreif, Luisa Sello (eds.), *Europe as a Common. Exploring Transversal Social Ethics*, Time Diagnoses Series, Vol. I, Zürich, LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, 2020, pp. 33-42.
- Bekemans, Léonce, "(Re)Thinking Europe", în Walter Baier, Cornelia Hildebrandt, Franz Kronreif, Luisa Sello (eds.), *Europe as a Common. Exploring Transversal Social Ethics*, Time Diagnoses Series, Vol. I, Zürich, LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, 2020, pp. 115-137.
- Callebaut, Bernard, "To the Roots of Transversal Dialogue", în Walter Baier, Cornelia Hildebrandt, Franz Kronreif, Luisa Sello (eds.), *Europe as a Common. Exploring Transversal Social Ethics*, Time Diagnoses Series, Vol. I, Zürich, LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, 2020, pp. 65-72.
- Castellina, Luciana, "A Different Europe?", în Walter Baier, Cornelia Hildebrandt, Franz Kronreif, Luisa Sello (eds.), *Europe as a Common. Exploring Transversal Social Ethics*, Time Diagnoses Series, Vol. I, Zürich, LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, 2020, pp. 153-162.
- Coda, Piero, "Toward a Culture of Encounter", în Walter Baier, Cornelia Hildebrandt, Franz Kronreif, Luisa Sello (eds.), *Europe as a Common. Exploring Transversal Social Ethics*, Time Diagnoses Series, Vol. I, Zürich, LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, 2020, pp. 53-62.
- Drăgănescu, Mihai, *Societatea conștiinței*, București, Editura Academiei, 2007.
- Drăgănescu, Mihai, *Eseuri*, București, Editura Academiei, 1993.
- Drăgănescu, Mihai, „Academicianul Nicolae Titulescu“, Cuvânt, 16 martie 1991, *Academica*, 1991.
- Hildebrandt, Cornelia, Tóth, Pál, "Naming the World in Order to Change It", în Walter Baier, Cornelia Hildebrandt, Franz Kronreif, Luisa Sello (eds.), *Europe as a Common. Exploring Transversal Social Ethics*, Time Diagnoses Series, Vol. I, Zürich, LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, 2020, pp. 87-111.
- Kronreif, Franz, "Towards a 'Differentiated Consensus'", în Walter Baier, Cornelia Hildebrandt, Franz Kronreif, Luisa Sello (eds.), *Europe as a Common. Exploring Transversal Social Ethics*, Time Diagnoses Series, Vol. I, Zürich, LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, 2020, pp. 23-32.
- Löwy, Michael, "Where Should Europe Go?", în Walter Baier, Cornelia Hildebrandt, Franz Kronreif, Luisa Sello (eds.), *Europe as a Common. Exploring Transversal Social Ethics*, Time Diagnoses Series, Vol. I, Zürich, LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, 2020, pp. 149-152.
- Marx, Karl, *Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law. Introduction* (pp. 175-187), în K. Marx and Fr. Engels, *Collected Works*, vol. 3, Londra, Laurence & Wishart, 1975.
- Noica, Constantin, *Modelul cultural european*, București, Editura Humanitas, 1990.
- Noica, Constantin, „Ce nu se vede“, în *Viața Românească*, nr. 3, 1988, pp. 10-12.
- Noica, Constantin, *De dignitate Europae*, traducere în limba germană de Georg Scherg, Editura Kriterion, 1988.
- Stuke, Thomas, *Experiencing «Otherness»*, în Walter Baier, Cornelia Hildebrandt, Franz Kronreif, Luisa Sello (eds.), *Europe as a Common. Exploring Transversal Social Ethics*, Time Diagnoses Series, Vol. I, Zürich, LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, 2020, p. 76.
- Titulescu, Nicolae, Discurs la Societatea Medicală a Litoralului Mediteranean, Cap Martin, 11 aprilie 1937, „Intangibilitatea frontierelor este condiția primă a înțelegerii internaționale“, disponibil la <https://www.titulescu.eu/wp-content/uploads/2013/08/CONF-RO-Intangibilitatea-Frontierelor-11-04-1937.pdf>.
- Zani, Angelo Vincenzo, "Europe's Common Destiny", în Walter Baier, Cornelia Hildebrandt, Franz Kronreif, Luisa Sello (eds.), *Europe as a Common. Exploring Transversal Social Ethics*, Time Diagnoses Series, Vol. I, Zürich, LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, 2020, pp. 43-49.